

hierbij de opmerking worden gemaakt dat naast 'generatio' en 'verbum' ook 'imago' als metafoor uitvoeriger had kunnen besproken worden.

Dit werk is aanbevelenswaardig voor al wie uit de eerste hand kennis wil maken, onder deskundige leiding, met de nog steeds vruchtbare gedachte van Thomas.

Jef VAN BELLINGEN

HET VERHEVENE

Paul Crowther, *The Kantian Sublime. From Morality to Art*. Oxford, Clarendon Press, 1989, 178 blz., £ 22,50 ISBN 0-19-824848-2

Een van de moeilijkste onderdelen van Kants filosofie betreft het begrip 'Erhabene' (in het Nederlands : het verhevene of sublieme). Kant bespreekt dit begrip voornamelijk in zijn *Kritik der Urteilskraft*. Het eerste deel daarvan, de 'kritiek van het esthetische oordeelsvermogen', kent twee kernbegrippen : het schone en het sublieme. Volgens Kant oordelen wij dat iets schoon is, wanneer wij naar aanleiding ervan een vrije harmonie tussen verbeelding en verstand ervaren. Het sublieme daarentegen ervaren we, wanneer de presentatie die de verbeelding ons levert, tekortschiet om de zaak in kwestie goed te kunnen 'plaatsen'. Dat komt doordat het sublieme naar begrippen verwijst, die niet tot het gebied van het verstand, maar van de rede behoren. Te denken valt aan het oneindig grote of aan het overweldigend machtige. Het sublieme betekent dus dat de verbeelding op de rede betrokken wordt, maar daarmee kan zij nooit in harmonie geraken. Want van de ideeën van de rede is geen directe presentatie door de verbeelding mogelijk. Het esthetische oordeel gaat bij het sublieme dan ook gepaard met tegengestelde gevoelens : enerzijds onlust, vanwege de onmacht van de verbeelding, maar anderzijds lust, omdat we ervaren dat de rede zich boven elke presentatie uitstrekt.

Deze ervaring is volgens Kant onder andere in ethisch opzicht van belang. Het sublieme verwijst niet alleen naar de theoretische rede, maar ook naar de praktische. Via het sublieme bemerken we dat het begrip van de praktische rede, de morele vrijheid — hoewel onpresenteerbaar — onze hoogste bestemming vertegenwoordigt. Daarom is het sublieme een belangrijk thema in de derde Kritiek, waarin Kant een overgang van natuur naar moraliteit tracht te omschrijven.

Het is dan ook een loffelijk initiatief te noemen dat nu voor het eerst een monografie over dit onderwerp is verschenen. Te meer, daar Kants theorie van het sublieme in het laatste decennium sterk in de aandacht is gekomen. Crowther noemt zelf de verwerking van deze theorie door onder andere Derrida, De Man, Hertz (in de psychoanalyse!) en Lyotard.

Het boek vormt een herziene en uitgebreide versie van een proefschrift. Het kent een ordelijke opzet: na een korte inleiding opent deel I met een bespreking van de betekenis van het sublieme in Kants pre-kritische tekst *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen* (1764). Crowther vergelijkt hier Kants opvatting met die van Addison, Burke en Hutcheson. Daarna gaat Crowther in op de passages in de *Kritik der praktischen Vernunft* waarin Kant van het sublieme spreekt. Het meest omvangrijke deel II is gewijd aan een studie van de *Kritik der Urteilskraft*. Crowther schetst hiervan eerst de globale opzet en gaat daarna over tot een uitvoerige beschouwing van de paragrafen waarin Kant het sublieme in het algemeen en vervolgens het mathematisch-sublieme (grootte) en het dynamisch-sublieme (de macht van de natuur) behandelt. Ten slotte levert Crowther in het derde deel naast samenvattende en evaluerende opmerkingen ook een 'reconstructie' van Kants theorie.

Crowther acht deze reconstructie noodzakelijk, omdat hij tot de conclusie komt dat "Kant het sublieme te nauw verbindt met moraliteit" en zodoende "het sublieme reduceert tot een soort van indirecte morele ervaring" (blz. 166). Bij Kant zou het sublieme niet voldoende als een kunstzinnig begrip uit de verf komen. Naar mijn mening wreekt zich hier onder andere het feit dat Crowther de genoemde actuele belangstelling voor het sublieme wel aanduidt, maar niet in zijn beschouwing opneemt. Anders zou hij gemerkt hebben dat bijvoorbeeld Lyotard het sublieme ook zonder enige 'reconstructie' typeert als het begrip dat de betekenis van avantgardistische kunst heel goed treft. Bovendien lijkt Crowthers reconstructie het sublieme tot een louter esthetisch begrip te reduceren, in die zin dat het alleen de sensibele als zodanig aanduidt: het gaat hem om "een ervaring waarin een qua waarneming, verbeelding of emotie overweldigend aspect van de zintuiglijke wereld een levendig bewustzijn bewerkstelligt van het bereik van de typisch menselijke vermogens", dat wil zeggen van "onze cognitieve en creatieve vermogens" (ibid.). Maar in zoverre kunst ook met ideeën te maken heeft, vrees ik dat dit gereconstrueerde sublieme juist een minder geschikt uitgangspunt levert voor een thematisering van de kunst. Juist het feit dat het sublieme naar ideeën verwijst die boven het bereik van "onze cognitieve en creatieve vermogens" uitstijgen, maakt het sublieme tot een bruikbaar begrip om naast moraliteit ook zoiets als abstracte kunst aan te snijden, of meer algemeen die kunst die door het uit de weg gaan van de 'realistische afbeelding' juist 'veel te denken geeft'.

Er zijn meer tekortkomingen te noemen. Ten eerste baseert Crowther zich uitsluitend op Engelstalige literatuur. Ten tweede volgt hij de typisch Angelsaksische wijze van bespreken, dat wil zeggen: Kants tekst louter als argumentatie opvatten en nagaan of Kant wel correct beargumenteert wat hij lijkt te willen beargumenteren, en dan zeggen dat Kant zich 'onhandig' uitdrukt, of andere argumenten had moeten gebruiken enzovoort. Ten derde hanteert Crowther een nogal schoolse schrijfstijl, waarin hij bijvoorbeeld elk onderdeel afsluit met de opmerking dat hij nu onderwerp x af heeft en overgaat naar onderwerp y. Een vierde bezwaar is weer meer inhoudelijk van aard: terwijl Crowther een zeer gedetailleerde beschouwing geeft van §§ 23-29 van de *Kritik der Urteilskraft*, besteedt hij nauwelijks aandacht aan de lange 'Allgemeine Anmerkung' die op § 29 volgt. Daarin noemt Kant als een van de sublieme gevoelens het enthousiasme. Als we bedenken dat Kant later zo'n groot belang heeft toegekend aan het enthousiasme in Europa naar

aanleiding van de Franse revolutie, dan is het merkwaardig dat Crowther met geen woord ingaat op de politieke betekenis van het sublieme.

Crowthers these dat het sublieme bij Kant een te onmiddellijk ethisch begrip is, weerspiegelt dus slechts zijn eigen haast: hij miskent de artistieke en politieke betekenis van het sublieme als een *overgangsbegrip* van natuur naar morele vrijheid. Kortom, een mooi initiatief, het boek is bovendien zeker bruikbaar bij een nauwgezette studie van Kants tekst, maar voor een plaatsbepaling van het sublieme binnen Kants filosofie als geheel of binnen actuele filosofische ontwikkelingen zou toch nog een ander boek geschreven moeten worden.

Frans VAN PEPPERSTRATEN

RUSSISCHE CULTUUR

Peter Krug, *Dichters, denkers en rebellen. De Russische cultuur tussen traditie en revolutie.* Kampen, Kok Agora & Kapellen. DNB/Pelckmans, 1990, 321 blz., 790 Bfr. ISBN 90-242-7673-X

De glasnost-politiek van Gorbatsjov heeft niet alleen geleid tot persvrijheid en grotere openheid voor liberale economische theorieën. Ook de aandacht voor het eigen Russische culturele erfgoed aan denkers en auteurs neemt voortdurend toe. Terecht, want de Russische geschiedenis is bijzonder rijk aan ideeënstromingen. De Russische cultuur heeft altijd al bijzondere aandacht gehad voor fundamenteel existentiële vragen. De problematische relatie tussen individu en gemeenschap en tussen individu en (autokratische) staat, de verhouding tussen de stad en het platteland met haar specifieke dorpsgemeenschappen en tussen Russisch-Slavische en Westerse cultuur en de moeilijkheden van iedere 'revolutie van bovenaf' zijn door een indrukwekkende schare schrijvers tot centrale onderwerpen van hun werk gemaakt. Hierbij hebben zij vaak de band tussen psychologische en metafysische vragen en tussen individuele en maatschappelijke verantwoordelijkheid uitgewerkt. Het Russische denken, dat het zonder uitgesproken renaissance, zonder reformatie, zonder vrije burgerij en humanisme heeft moeten stellen in een land waarin de lijfeigenschap pas in 1861 is afgeschaft, heeft nimmer de comfortabele scheidingen tussen politiek, recht en moraal en tussen 'publiek' en 'privaat' gekend of aanvaard, en geeft, ondanks alle maatschappelijke omwentelingen toch ook blijk van een sterke continuïteit in de gestelde problemen en voorgestelde oplossingen. Het thema van de *afstand* tussen Verlichte leiders en onmondig of gedesinteresseerd volk vindt men terug bij veel auteurs. Het bewuste denken dat tot noodzakelijke en evidente conclusies leidt, loopt stuk op de inertie van het zijn. Het is overigens verleidelijk om parallellen te trekken tussen de centraal geleide pogingen van Peter de Grote en Catharina II om de maatschappij te hervormen en de ambities van Lenin en Gorbatsjov. Niet alleen was de politiek van deze laatsten erop gericht een revolutie van bovenaf te stimuleren, maar bovendien hebben zij zich daarbij